

Николай Аретов, професор, д.ф.н.
Институт за литература, Българска академия на науките
naretov@yahoo.com

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВИТЕ ОБРАЗЦИ И НЕСЪГЛАСИЯ. БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ „ИЗ МЪРТВИЯ ДОМ“

Резюме

Отношението на Любен Каравеловите творби към различни автори и текстове е многообразно. От една страна, по-често в критически и публицистични текстове, той изразява несъгласията си с различни оригинални и преводни книги. От друга страна, като критик и особено като преводач той заявява своите предпочитания и образци и се опитва да ги следва. Статията разглежда публикуваната на сръбски мемоарна творба на Л. Каравелов „Из мъртвия дом“ (1871) в контекста на няколко чужди творби със затворническа проблематика: „Записки от мъртвия дом“ на Ф. Достоевски, „Моите затвори“ на Силвио Пелико и „Невольници“ на непознатия украински автор Д. Спек. Към тях се прибавя и „Видрица“ на поп Минчо Кънчев. Оказва се, че Каравелов не следва високия образец на Достоевски, не приема Пелико, побългарява Спек, изследователите откриват текстуални съпадения с М. Кънчев и предполагат, че заточеният в Диарбекир М. Кънчев заимства описания на тези места от Каравелов, който не ги познава от първа ръка.

Ключови думи: Затворнически мемоари, Любен Каравелов, Минчо Кънчев, Силвио Пелико, Достоевски

Nikolay Aretov, Professor, DLitt
Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences
naretov@yahoo.com

INTERTEXTUALITY AND ORIGINALITY IN LYUBEN KARAVELOV'S *FROM THE HOUSE OF THE DEAD*

Abstract

Lyuben Karavelov's attitude towards various authors and texts is complex. On the one hand, he often expresses his disagreements with both original and translated works through critical and journalistic writings. On the other hand, as a critic and especially as a translator, he identifies preferred models and attempts to follow them. This article examines Karavelov's memoir *From the House of the Dead* (1871), published in Serbian, in the context of several foreign works dealing with prison life: *Notes from the House of the Dead* by F. Dostoevsky, *My Prisons* by Silvio Pellico, and *Prisoners* (Невольници) by the little-known Ukrainian author D. Speka. Additionally, the study considers *Vidritsa* by the Bulgarian priest Mincho Kanchev. The analysis reveals that Karavelov does not follow Dostoevsky's distinguished example, rejects Pellico, and adapts Speka's work to a Bulgarian context. Scholars have identified textual similarities with Kanchev's writings and suggest that Kanchev, who was exiled in Diyarbakir, borrowed descriptions of these places from Karavelov – who had no firsthand knowledge of them.

Keywords: Prison memoirs, Lyuben Karavelov, Mincho Kanchev, Silvio Pellico, Fyodor Dostoevsky

Един от аспектите на възела от проблеми, свързани с литературните приятелства и вражди е отношението към чуждите текстове – възприемането на авторите им като високи образци, критичното отношение към тях или негласното им използване. Проблемът предполага предварително изградени представи за литературата, авторска институция и ценностна йерархия. Неща, които в българска среда постепенно възникват през XIX в., когато се наблюдават и множество преходни състояния, които

фактически доминират и по времето на Вазов. По това време отношението към чуждите текстове, писани на други езици или на български, е по-свободно, а заимстването не се санкционира.

Отношението на Любен Каравеловите творби към различни автори и текстове е многообразно. От една страна, по-често в критически и публицистични текстове, той изразява несъгласията си с различни оригинални и преводни книги. От друга страна, като критик и особено като преводач той заявява своите предпочитания и образци и се опитва да ги следва. Така той се включва в големия дебат за преводите, в който се разграничават няколко гледни точки – класицистична, утопична и прагматична (вж. Ничев 1976: 233; Аретов 1995). Като преводач, в единични случаи Каравелов се насочва към авторитетни класици (откъси от Есхил и Аристофан), към по-нови обичани и утвърдени в Европа поети като Р. Бърнс (изписан Боренс) и съвременни автори, главно поети и публицисти – Яковенко (Ал. Я. Кониски), Н. П. Огарьов, басня от Ив. Крилов, Н. Добролюбов, А. В. Колцов. Сред тях има и някои по-малко познати, но близки по идеологически причини поети. Най-често Каравелов превежда Хайне и откъси от Т. Шевченко, като всички преводи са от руски. В единични случаи негови свободни преводи на поезия без посочване на източника поражда реакции на съвременници, какъвто е случаят с Ботевата реплика, публикувана в съчиненията му под заглавието „[Литературната кражба е по-опасна от обикновената]“ („Знаме“, г. I, брой 13 от 4 април 1875; Ботев т. 1, 1996: 187–189). По-късни изследователи са сравнявали Каравелови творби с Гоголеви произведения (вж. Велчев 1974; Манолакев 2016), с М. Вовчок (вж. Унджиева 1968), Н. Чернишевски (вж. Шелудко 1948), а и с английски произведения (вж. Стойчева 1999). При английския романист Хенри Фийлдинг може да се предполага типологическо сходство или косвено въздействие, при останалите може да се допусне съзнателно следване на авторитетни образци.

* * *

Интерес представляват няколко аналогии в две прозаични авторски творби на Каравелов - разказа „Мъченик“ („Свобода“, г. I, бр. 20–32, 22 март – 27 юни 1870) и мемоарния текст „Из мъртвия дом“ (1871). Те са част от значителния цикъл произведения за затворите, навлязъл в българската литература с ръкописа „Неповинен българин“ (1854) на Г. Раковски, последван малко след Каравелов от „Спомени от цариградските тъмници“ (1875 на хърватски), ръкописи на Иван Найденов и други и разгърнат по-широко след Априлското въстание в произведения на Минчо Кънчев,

Захари Стоянов, Стоян Заимов, Никола Обретенков, Константин Величков, Иван Евст. Гешов и др.

Втората и по-значима Каравелова творба „Из мъртвия дом“ е формално близката по жанр и особено по заглавие до „Записки от мъртвия дом“ на Достоевски. Българският автор, който активно следи руската преса и руската литература, е имал възможност да се запознае с книгата на руския класик, която излиза първо през 1860-1861 г. в списание „Русский мир“ и е продължена във „Время“ през 1863, а през 1862 г. е публикувана като книга, която има и още едно издание преди публикуването на Каравеловото произведение. Няма данни българинът да е чел тази творба на руския писател, а и въобще да е познавал неговото творчество, въпреки че в руски контекст Достоевски е познат и ценен автор, до публиката по това време вече са достигнали два от големите му романи „Престъпление и наказание“ (1866) и „Идиот“ (1869). За разлика от него Ив. Е. Гешов не само познава, но при излизането си от затвора цитира, на руски, в своите спомени Достоевски: „Да съ-Богомъ! Свобода, новая жизнь, воскресение из мертвыхъ!... Экая славная минута!“ (Гешов 1928: 87).

„Из мъртвия дом“ е особена творба, която се насочва към една актуална за XIX в., пък и по-късно проблематика – затворническите преживявания. Тя е публикувана от автора на части – на сръбски език в сп. „Млада Србадија“ (г. II, бр. 18–29, 1871). По това време авторът вече е изявен книжовник, публикувал две книги на руски („Памятники народного быта болгар“, 1861; „Страницы из книги страданий болгарского племени“, 1868), една на сръбски („Je ли крива судбина?“, 1869), две повести на български („Хаджи Ничо“ 1870; „Войвода“, 1871), а също и разкази, статии, стихотворения и др. Езикът на публикуването им посочва и публиката, към която са насочени. Предполага се, че преводът е на друг книжовник, който не е познавал добре български език, на който вероятно е писана, и е допуснал някои неточности. Не е ясно и има ли намеси на редактора на списанието, в което излиза (вж. Елефтеров 1990: 96–100; вж. и бележките към Каравелов, Т. 1, 1984). На български е издадена много след смъртта на автора, първо в превод на Б. Йоцов (1938), след това на Ст. Елефтеров в събраните съчинения на писателя (Каравелов, т. 4, 1966; Каравелов, т. 4, 1984). Още преди появата на превода Г. Константинов, който трябва да е чел творбата на сръбски, подхвърля, без да влиза в подробности: „Макар и писано под силно чуждо влияние, това произведение на Каравелов има голямо автобиографично значение.“ (Константинов 1929) Въпросът за това „силно чуждо влияние“ при него остава открит.

При всички случаи Достоевски едва ли е сред авторитетните учители („приятели“) на Каравелов.

* * *

Другата чужда творба, с която Каравеловата книга влиза в някакви взаимоотношения, е „Моите затвори“ (1832) на Силвио Пелико. Българският ѝ превод под заглавие „Тъмниците ми“, дело на Драган Цанков, излиза през 1874 г., т.е. след „Из мъртвия дом“. Но, по-думите на Б. Илиева, „Твърде възможно е по време на деветгодишния си престой в Русия (1857–1866) той [Каравелов] да е познавал книгата на италианския революционер в руски превод, реализиран още през 1836 г.“ (Илиева 2013). След публикуването на българския ѝ превод обаче Каравелов се изказва по-скоро критично за книгата на С. Пелико, на която посвещава специална рецензия. Повече от половината от текста ѝ представлява възхвала на науката и здравия разум и критика на предразсъдъците. Когато стига до самата книга, оценката е по-скоро негативна:

Ние говориме тука сичко това само затуй, щото в книгата на Силвия Пелико не съществува нито оная човеческа самонадеяност, нито оная велика гордост, нито оная свещена борба, нито онзи величествен разум, които увеличават човеческите действия пред нашите очи и които ни накарват да даваме на предприимачите *велики* титли. В сичката история на „Темниците ми“ ние видиме слабохарактерно същество, което се покорява на своята съдба и което не иска нищо друго освен наивно съчувствие даже и от онова човечество, което е било главната причина за неговите страдания (Знание, г. I, кн. 2, 30 ян. 1875; Каравелов. Т. 6, 1985: 190–194).

След няколко броя на „Знание“, в рубриката „Полезни книги“ Каравелов подхвърля: „И наистина, ако нашите преводачи и писатели са се решили да се трудят над „Темниците ми“ от Силвия Пелика, над „Животоописанието на Франклина“, над „Тайните на Инквизицията“ и пр., то по-напред би трябвало да посветят своите труди на много по-полезни и безотлагателни потребности.“ (Каравелов Т. 6, 1985: 507).

Мнението на повечето други книжовници от епохата е по-различно. К. Величков започва „В тъмница“ (1890) с разсъждения за творбата на италианския си събрат по съдба, като леко обърква хронологията:

Не зная дали г. Цанков, който е превеждал „Тъмниците ми“ от Силвио Пелико, е имал предвид събитията от 1876 година, но тая хубава книга не е могла да се появи по-своевременно на български. Никой от ония, които пострадаха през тази година, не е могъл да я чете без полза. От деня, в който, поради потъпкването на въстанието, властите, освободени от първата си и най-голяма грижа, бяха почнали да търсят виновните и компрометираните в движението, тя беше станала настолна книга на всички у дома. През неминуемите бедствия,

които се висяха над главите ни, ние се стремяхме да черпим доблест, от каквато чувствахме, че имаме нужда всички, в страданията на италианския патриот-мъченик и в геройската резигнация, с която ги беше понесъл (Величков 1955: 17).

В подобен контекст Ив. Е. Гешов също споменава „безсмъртните тъмници на С. Пелико“ (Гешов 1928: 53). Не само тук, а и при другите първи следосвобожденски мемоари може да се потърси нещо повече от обикновено позоваване на известна творба. Сходствата говорят за приближаване към познат на публиката повествователен модел. С. Пелико явно не е сред литературните „приятели“ на Каравелов, поне в идеологическо отношение той се оказва близо до „враговете“.

Различията на Каравеловата творба с произведенията на руския писател и италианския мемоарист са значителни. Значителни са и различията на „Из мъртвия дом“ и с по-късните български затворнически мемоари. При Каравелов близостта с Достоевски е практически само при заглавието и общата сюжетна ситуация. За разлика от останалите мемоаристи, Каравелов е затворен не в държавата, в която се е родил (Османската империя) или в държавата, в която доскоро е живял (Русия), а в „Пещенската тюрьма“ (т.е. Австро-Унгария). Затова и основната част от негативните персонажи са унгарци. Българинът се чувства свободен да критикува затвора и по-общо несправедливия ред на държавата, в която е хвърлен в затвора. Това го отличава от Достоевски, при когото критиките на доста места са смекчени с бележки (вероятно заради цензурата), че констатациите се отнасят към положението в миналото, което, според автора, вероятно е вече променено.¹ Другите български мемоари са писани и публикувани след Освобождението (или в чужбина, като Записките на Св. Миларов) и авторите им се чувстват не само свободни, но и задължени да критикуват съществуващия в затворите и в страната ред.

Значителна част от текста на Каравелов представляват публицистични тиради, насочени всъщност по-скоро към сръбската публика. Реалните събития от затворническия живот остават на по-заден план. Нещо подобно може би може да се потърси и при С. Пелико, който обаче предпочита други, доста по-различни несюжетни отклонения и размишления. От Каравелов научаваме твърде малко за останалите затворници, които при Достоевски са представени с интересни психологически характеристики.

* * *

¹ Вж. напр. „Всичко, което пиша тук за наказанията и екзекуциите, беше по мое време. Сега, чувам, всичко това се е променило.“ (Достоевски. Т. 3 1981: 177)

Особено интересен е случаят с Каравеловия разказ „Мъченик“ (Свобода, г. I, бр. 20-32, 22 март – 27 юни 1870), публикуван след престоя на автора в затвора, но преди „Из мъртвия дом“ (1871). Установено е, че Каравеловата творба свободно ползва, всъщност побългарява разказа „Невольники“ на украинеца Д. Спека, публикуван пак през 1870 г. (Леков 1970: 140–145. Наблюденията на Леков са публикувани и другаде, включително и в бележките към том 4 (1984) от съчиненията на Каравелов.) Д. Спека е практически непознат автор, името му не се открива в основните украински литературни справочници и истории. Възможно е да става дума за еднократно използван псевдоним на някой от сътрудниците на авторитетното списание „Правда. Письмо наукове и литературне“². Не е ясно как Каравелов го е открил (според Д. Леков той го получавал), не е ясно и как Д. Леков е попаднал на неговия разказ.

Разказът „Мъченик“ е ситуиран сюжетно в Диарбекир, в началото е представена нерадостната среда. Героите на украинският разказ са заточени в Сибир, Каравелов не познава от първа ръка нито Сибир, нито Диарбекир. След като представя Диарбекир повествованието в Каравеловия разказ се насочва към преживяванията на двамата основни персонажи преди заточението и с това се приближава, от една страна до „Войвода“, първия публикуван разказ на Каравелов, и дори „Горски пътник“ на Раковски, а в някакъв смисъл – и към „Спомени от цариградските тъмници“ на Св. Миларов.

К. Възвъзова-Каратеодорова и Т. Тихов (вж. Кънчев 1983) и Д. Леков обръщат внимание и на близостта между Каравеловите мемоари и „Видрица“ на поп Минчо Кънчев. Д. Леков се съсредоточава върху несъмнени аналогии между „Мъченик“ на Каравелов и „Видрица“ (вж. Леков 1988: 63–66, 292), една жанрово много по-различна книга, чийто автор няма литературни амбиции.

Поп Минчо пише веднага след представяните събития, които имат по-дълга хронология (кн. 1 „от началото на XVIII в. до 19 май 1878 г.“; кн. 2 „1878–1901“), но след това допълнително обработва записките си, а неговата „Видрица“ е отпечатана много след смъртта му – книга първа през 1983, а втора – през 1995 г. Леков се фокусира върху аналогията между разказа на Каравелов (и на Спека) и „Видрица“ и вижда в тази близост въздействие на по-авторитетния писател върху по-неукия селски свещеник. Основен аргумент за това е, че поп Минчо често цитира като песни свои варианти на стихове от Каравелов, Чинтулов и Ст. Стамболов.

² Дълга благодарност на колежката от Киев Надя Бойко, която ми изпрати копие от текста на Д. Спека и потърси сведения за него в украинските източници.

Историята на аналогите между творбите на двамата всъщност е по-сложна. Диарбекирските записки на поп Минчо включват преписи на писма от и до него и съдържат много сведения за други заточеници, реални лица баща му и брат му Георги, неговия приятел поп Костадин Новачков и др. Трудно днес можем да си представим, че един диарбекирски заточеник разполага с в. „Свобода“ от преди няколко години или че възпроизвежда по памет чужд литературен текст от вестника. Странно изглежда и това, че заточеникът пази копия от писмата си или че след завръщането си в родното село ги е изискал от получателите. Поп Минчо споменава, че поне част от бележките му са се изгубили, не е изключено тай пост фактум да ги е възстановявал по памет, а и да ги е дописвал.

Поп Минчо твърди, че от Диарбекир е имал кореспонденция с Л. Каравелов, на когото е пратил „всичкото описание, което съм описал за заточените българи“ (Кънчев 1985: 520), и е получавал пари от него. К. Възвъзова-Каратеодорова пояснява: „Досега не са намерени други източници за разменена кореспонденция между Л. Каравелов и поп Минчо. Знае се, че Хр. Ботев е възнамерявал да издаде негов ръкопис, предлаган му чрез други лица.“ И по-долу: „Става дума за ръкопис на поп Минчо, озаглавен „Изгубений старец...“, написан в Диарбекир и изпратен за печат в Букурещ до Ботев чрез Д. Попов, брата на Ан. Попхинов през 1875. [...] Засега не е известно този ръкопис да е отпечатан; за него са знаели Ив. Адженов, С. С. Бобчев, Ст. Заимов – може би и други. Пази се в НБКМ в архива на С. С. Бобчев.“ (Кънчев 1985: 680) Казусът се усложнява допълнително от факта, че повечето от визираните места от „Видрица“ всъщност представляват копия на писма на поп Минчо до брат му Георги и до поп Костадин Новачков.

Трудно днес можем да си представим, че един диарбекирски заточеник разполага с в. „Свобода“ от преди няколко години или че възпроизвежда по памет чужд литературен текст от вестника. При това на описания на места, в които той се намира, а Каравелов не познава. Странно изглежда и това, че заточеникът пази копия от писмата си или че след завръщането си в родното село ги е изискал от получателите. Поп Минчо споменава, че поне част от бележките му са се изгубили, не е изключено той пост фактум да ги е възстановявал по памет, а и да ги е дописвал.

В. Галонзка коментира един епизод от „Видрица“, който му дава възможност за по-смели есеистични обобщения. Епизодът отсъства при Каравелов и Спекта, но може да бъде потърсен в други затворнически мемоари. Според полския българист:

Усвояваните от българската култура чужди културни пространства тук метафорично са наречени *скорпиони*. [...] Същевременно това е и метафора за овладяването на нещо дотолкова различно, че неговата природа и същина като че ли зачеркват възможността за постигането на целта. Но преминаването дори на граници, които изглеждат непреодолими, се оказва постижимо (Галонзка 1994: 5–6).

Ако се игнорират негативните конотации, чуждата култура може и да е разглеждана като „скорпиони“, които местните автори се опитват „да опитомят“, да извлекат нещо полезно за своята култура. В контекста на „литературните приятелства и вражди“ или, казано по друг начин – на използването на чужди източници и модели, могат да се забележат няколко неща. „Враждите“ са оставени за критиката и за публицистичните отклонения, които са чести при Каравелов, който обича да иронизира други автори. „Приятелствата“ също се откриват в критическите текстове, те се заявяват и с преводите на поезия. При прозата следването на чуждите образци не е ясно маркирано и изследователите са склонни да откриват въздействие на по-авторитетния върху „по-малкия“ автор. И при поезията, и при прозата желанието да се следва някакъв чужд модел има както литературни, така и идейни мотиви. Не липсват и случаи, при които в един текст се открива следване на различни чужди модели, а изследователите са склонни да омаловажават обратната линия на въздействие – от „по-малкия“ към „по-големия“ автор. А „по-големият“ има нужда от преки сведения за съдбата на българските затворници и заточеници в Османската империя, която той не е споделял.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Аретов 1995: Аретов, Н. *Българското възраждане и Европа*. София: Кралица Маб, 1995. [Aretov, N. *Balgarskoto vazrazhdane i Evropa*. Sofia: Kralitsa Mab, 1995.]

Ботев 1996: Ботев, Хр. Съчинения, т. 1, София: Български писател, 1996. [Botev, Hr. *Sachineniya*, t. 1, Sofia: Balgarski pisatel, 1996.]

Величков 1955: Величков, К. *Избрани произведения*. София: Български писател, 1955. [Velichkov, K. *Izbrani proizvedeniya*. Sofia: Balgarski pisatel, 1955.]

Велчев 1974: Велчев, Велчо. 1974: Българо-руски литературни взаимоотношения през XIX – XX век. От Фонвизин до Горки. София: НИ. 1974. [Velchev, Velcho 1974, *Bulgaro-ruski literaturni vzaimootnosheniya*. Ot Fonvizin do Gorki. Sofia: NI. 1974].

Галонзка 1994: Галонзка, Войчех. *Опитомяването на скорпионите*. Поглед на един чужденец към българската литература. Прев. Р. Чавдаров, Шумен: Глаукс, 1994.

[Wojciech Gałazka, Wojciech. Opitomyavaneto na skorpionite. Pogled na edin chuzhdenets kam balgarskata literatura. Prev. R. Chavdarov, Shumen: Glauks, 1994.]

Гешов 1928: Гешов, Ив. Е. *Спомени и студии*. София: БАН, 1928. [Geshov, Iv. E. Spomeni i studii. Sofia: BAN, 1928.]

Гешов 1916: Гешов, Ив. Е. Спомени из години на борби и победи. София: Кооперативна печатница „Гутенберг“, 1916. [Geshov, Iv. E. Spomeni iz godini na borbi i pobedi. Sofia: Kooperativna pechatnitsa „Gutenberg“, 1916.]

Достоевски 1981: Достоевски, Ф. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т. 3, София: Народна култура, 1981. [Dostoevski, F. Sabrani sachineniya v dvanadeset toma. T. 3, Sofia: Narodna kultura, 1981.]

Елефтеров 1990: Елефтеров, Ст. Каравеловите произведения на сърбохърватски език. В: Любен Каравелов. Сборник по случай 150 години от рождението му. София: БАН, 1990, с. 96–100. [Elefterov, St. Karavelovite proizvedeniya na sarboharvatski ezik. V: Lyuben Karavelov. Sbornik po sluchay 150 godini ot rozhdenieto mu. Sofia: BAN, 1990, s. 96–100.]

Заимов 1999: Заимов, Стоян. Записки от терсханата. 1968-1878. София: Парадокс, 1999. [Zaimov, Stoyan. Zapiski ot tershanata. 1968-1878. Sofia: Paradoks, 1999.]

Илиева 2013: Затворническите мемоари на Любен Каравелов и Силвио Пелико. Съпоставителни наблюдения. – В: Езиците на културата: сборник материали от конференция Езиците на културата, проведена на 29–30.10.2011 г. в чест на 80-годишнината на проф. дфн Надежда Драгова и 35 години ЮЗУ „Неофит Рилски“. Том 2, 2013. [Ilieva 2013: Zatvornicheskite memoari na Lyuben Karavelov i Silvio Pelliko. Sapostavitelni nablyudeniya. – V: Ezitsite na kulturata: sbornik materiali ot konferentsiya Ezitsite na kulturata, provedena na 29–30.10.2011 g. v chest na 80-godishninata na prof. dfn Nadezhda Dragova i 35 godini YUZU „Neofit Rilski“. Tom 2, 2013.]

Каравелов 1875: Каравелов, Л. Тъмниците ми. Знание, г. I, кн. 2, 30.01.1875. [Karavelov 1875: Karavelov, L. Tamnitsite mi. Znanie, g. I, kn. 2, 30.01.1875.]

Каравелов 1984: Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 1, София: Български писател, 1984. [Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 1, Sofiya: Balgarski pisatel, 1984.]

Каравелов 1984: Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 2, София: Български писател, 1984. [Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 2, Sofiya: Balgarski pisatel, 1984.]

Каравелов 1985: Каравелов, Л. Събрани съчинения. Т. 6, София: Български писател, 1985. [Karavelov, L. Sabrani sachineniya. T. 6, Sofiya: Balgarski pisatel, 1985.]

Константинов 1929: Константинов, Г. Любен Каравелов. – В: Библиотека „Български писатели“. Живот - творчество - идеи. Т. III. Под ред. на М. Арнаудов. София: Факел, 1929. (<https://liternet.bg/publish7/gkonstantinov/lkaravelov.htm>) [Konstantinov, G. Lyuben Karavelov. – V: Biblioteka „Balgarski pisатели“. Zhivot - tvorchestvo - idei. T. III. Pod red. na M. Arnaudov. Sofia: Fakel, 1929]

Кънчев 2006: Кънчев, М. Видрица. *Видрица*. Кн. 1. София: Труд, 2006. (1 изд. Български писател 1983); Кн. 2., София: Български писател, 1996. [Kanchev, M. Vidritsa. Vidritsa. Kn. 1. Sofiya: Trud, 2006. (1 izd. Balgarski pisatel 1983); Kn. 2., Sofiya: Balgarski pisatel, 1996.]

Леков 1970: Леков, Д. Проблеми на българската белетристика през Възраждането. София: БАН, 1970. [Lekov, D. Problemi na balgarskata beletristika prez Vazrazhdaneto. Sofia: BAN, 1970.]

Леков 1988: Леков, Д. Писател – творба – възприемател през Българското възраждане. София: Народна просвета, 1988. [Lekov, D. Pisatel – tvorba – vazpriematel prez Balgarskoto vazrazhdane. Sofia: Narodna prosveta, 1988.]

Манолакев 2016: Манолакев, Христо. Диалогът Каравелов – Гогол в повестта „Българи от старо време“. – Литературна мисъл, LIX, кн. 1, 2016. [Manolakev, Hristo. Dialogat Karavelov – Gogol v povestta „Balgari ot staro vreme“. – Literaturna misal, LIX, kn. 1, 2016.]

Миларов 1994: Миларов, Св. Спомени от цариградските тъмници. Съст. Ил. Тодоров. София: ГАЛ-ИКО. [Milarov 1994: Milarov, Sv. Spomeni ot tsarigradskite tamnitsi. Sast. Il. Todorov. Sofiya: GAL-IKO.]

Ничев 1976: Ничев, Б. От фолклор към литература. София: Български писател, 1976. [Nichev, B. Ot folklor kam literatura. Sofia: Balgarski pisatel, 1976.]

Обретенов 1988: Обретенов, Н. Дневници и спомени (1877–1939). Съст. В. Дюлгерова и Д. Минцев. София: ОФ, 1988. [Obretenov, N. Dnevniitsi i spomeni (1877–1939). Sast. V. Dyulgerova i D. Mintsev. Sofia: OF, 1988.]

Пеллико 1874: Пеллико, Силвио. Тъмниците ми. Превел от францушки Д. Цанков. Цариград: [издава Българското печатарско дружество Промышление], 1874 (в печатницата на Карапетров и друж.) [Pelliko, Silvio. Tamnitsite mi. Prevel ot frantsushki D. Tsankov. Tsarigrad : [izdava Balgarskoto pechatarsko druzhestvo Promishlenie], 1874 (v pechatnitsata na Karapetrov i druzh.)]

Стойчева 1999: Стойчева, Татяна. Траектории на сатирата. Сравнително изследване на „Джонатан Уайлд“ от Хенри Филдинг и „Хаджи Ничо“ от Любен Каравелов, Полис, София, 1999. [Stoycheva, Tatyana. Traektorii na satirata. Sravnitelno izsledvane na „Jonathan Wild“ ot Henry Fielding i „Hadzhi Nicho“ ot Lyuben Karavelov, Polis, Sofia, 1999.]

Унджиева 1968: Унджиева, Цвета, 1968: Любен Каравелов. (Белтрист и феyleтонист). София: НИ, 1968. [Undzhieva, Tsveta 1968. Lyuben Karavelov. (Beletrist i feyletonist.) Sofia: NI, 1968].

Шелудко 1948: Шелудко, Д. Любен Каравелов и “Что делать” от Чернишевски. – Език и литература, 1948, № 3-4. [Sheludko, D. Lyuben Karavelov i “Chto delat” ot Chernishevski. – Ezik i literatura, 1948, № 3-4.]